

TYPSKILLNADER OCH AVARTER HOS BANDFRIMÄRKENA 1920—1980

Av Robert Mattson

Denna exposé över Sveriges bandfrimärken ska ses som ett försök att ge läsaren en uppfattning om de viktigaste skillnaderna mellan olika gravyrer, samt påvisa de mest iögonfallande avarterna. De olika papperssorterna som har använts är emellertid inte behandlade i artikeln.

Då tillverkningskostnaderna för frimärkstillverkning blev för höga för Postverket år 1917, enades man om ett provisoriskt avtal med leverantören gällande i 1–2 år. (Frimärken hade alltsedan 1872 tryckts av ett privat företag – Bagges Sedeltryckeri). År 1919 besökte generaldirektör Julius Juhlin Amerika i syftet att studera olika tillverkningsmetoder och tryckpressar för att Postverket så småningom skulle kunna trycka frimärken i egen regi.

Generaldirektörens resa resulterade i, att Generalpoststyrelsen tecknade kontrakt med Benjamin R. Stickney, konstruktör av en rotationspress. Tryckpressen med alla tillbehör jämte perforeringsmaskin samt maskin för framställning av tryckplåtar m m levererades till Stockholm.

När tryckpressen installerats i en av Postverkets lokaler vid Vasagatan i Stockholm visade det sig, att vissa viktiga maskindelar saknades och att några kugghjul dessutom hade dålig passningsförmåga. Konstruktören Stickney och några medhjälpare till honom reste därför till Sverige med reservdelar och efter en tids justeringar var pressen funktionsduglig.

Sex kända svenska konstnärer: Yngve Berg, Einar Forseth, Nils Kruger, Bertil Lybeck, Torsten Schonberg och Axel Törneman inbjöds av Generalpoststyrelsen till en tävlan om nya frimärken. Forseths förslag »Lejon med klot», Schonbergs »Postemblem» och Törnemans »H. M. Konungens Porträtt» utvaldes. Utöver dessa utfördes även ett förslag till ett 3 öresmärke i typ »Lilla Riksvapnet» som tecknats av Olle Hjortzberg.

Förlagorna sändes till British American Bank Note Company, Ltd. i Ottawa, Canada där tillverkning av originalgravyrer, överföringsrullar och tryckplåtar skulle utföras till dessa första utgåvor. Under hösten 1919 var arbetet klart och tryckmaterielen levererades till Postverket.

Den från Canada erhållna tryckmaterielen var ämnad för 9 av de blivande nya frimärkena. Efter några månader började man på tryckeriet att tillverka egen tryckmateriel då de canadensiska leveranserna ur många synpunkter var bristfälliga. Ny gravyr framställdes till 5 öre lejon typ. Senare framställdes nya gravyrer i stället för de i Canada tillverkade gravyrerna för 35 och 45 öre postemblem. I början på 1920-talet tryckte man en del bruksvalörer i

relativt stora upplagor. Tryckcylindrarna förslets därför snabbt varvid man fann sig nödsakad att tillverka nya. Då även originalgravyrerna var utslitna lät man framställa nya sådana. Dessa fick nytillverkas: 40 öre postemblem, 5 öre lejon typ, 10 öre lejon typ, 45 öre postemblem, 60 öre postemblem, 15 öre Gustaf V profil vänster, 40 öre Gustaf V profil vänster. Av 60 öre postemblem har man antagit att en tredje gravyr utförts, men det har inte gått att verifiera det påståendet. En ny originalgravyr gjordes den 3 maj 1922 till 30 öre lejon typ, då rasterna kring lejonbilden inte ansågs tillräckligt djupt graverade. Några nya plåtar präglades däremot inte varför man får anta att inte heller denna typ kom att tryckas. 1933 tillverkades en originalgravyr till 5 öre Postsparbanken 50 år. Vid en första tryckning visade sig gravyren vara för djup. Originalgravyrerna slipades något och två nya plåtar präglades. På dessa plåtar retuscherade gravören några detaljer, märke för märke.

Tryckcylindrarna, som användes i Stickneypressen utgjordes alltid av två halvcylindriska plåtar. Dessa plåthälvor präglades emellertid i plant tillstånd. En överföringsrulle användes för detta ändamål. Var de präglade frimärksbilderna för grunda ompräglades de. Om överföringsrullen inte placerades exakt på den gamla bilden uppkom en sk *dubbelprägling*. Hamnade den förstapräglingen snett på plåten, upphamrades den från baksidan varefter en nyprägling vidtogs. Var inte den förstapräglingen helt utplånad kunde även då en dubbelprägling uppstå.

Exempel på dubbelpräglingar illustreras med bilder av bl a 5 öre lejon typ, 20 öre Gustaf V en face samt 45 öre Gustaf V profil vänster.

Då stålet i plåten kunde ge efter vidpräglingen av kantmärkena blev ofta ytterlinjerna otydliga. Detta avhjälpes med *retuscheringar*, sk ramförstärkningar. När plåtarna var präglade besiktigades de noggrant. Fann man inga felaktigheter bockades de till halvcylindrar. Vid bockningen kunde märkesbilderna bli skadade. Det första frimärket som trycktes i Stickneypressen var 3 öre lilla riksvapnet. Flera märkesbilder fick retuscheras hos denna emission p g a ovannämnda skada.

Avarter beträffande felaktiga ihopfogningar av plåtarna kunde uppstå på flera olika sätt. Vid ett tillfälle fästades en plåthälva upp och ned i förhållande till den andra plåten. Så uppstod avarten hos 10 öre lejon typ tête-bêche. För att undvika sådana misstag försågs halvcylindrarna med plåtskarvtecken. Halvcylindrarna hade åtta spår eller inhak på baksidorna där halvorna skruvades ihop. Hur noga halvorna än inpassades uppstod ett mellanrum, vilket precis som de präglade fördjupningarna upptog färg. En sådan företeelse kallas för *plåtskarvlinje*.

Halvcylindrarna var, som ovan nämnts, försedda med fyra inhak på varje kortsida. En hel cylinder hade alltså 16 sådana totalt. Efter en tids tryckning kunde *plåtsprickor* uppträda i märkesbilderna ovanpå dessa inhak eftersom de utgjorde en försvagning av plåten. Plåtsprickorna var bristningar i plåten vilka upptog färg och kan iakttagas på färdigtryckta frimär-

ken i form av tunna små linjer. Sprickorna uppträder alltid i kantmärkena på halvcyldrarnas kortsidor. Märkena uppvisar i regel plåtskarvlinjer.

På 1930-talet började man att förkroma stålplåtarna för att därigenom öka deras livslängd. Om inte förkromningen utfördes noggrant uppstod bristningar i kromskiktet. Det kunde till och med förekomma att kromet flagnade av fläckvis.

Ibland kan plåtarna skadas genom yttre våld varvid små *plåtsår* kan uppstå. Ett plåtsår som populärt kallas för »flaggstången» förekommer på 5 öre Riksdagen 500 år. Ett annat är »gluggarna i muren» som även det finns på ovannämnda valör.

När plåtarna förkromades uppstod föroreningar i kromskiktet i form av korn. Dessa korn avgav inte någon färg vid tryckningen utan de lämnade spår på de tryckta frimärkena i form utav otryckta fläckar. Exempel på en sådan defekt är 15 öre Postverket 300 år som uppvisar »brott i tygeln». *Plåtfel* kan uppstå om överföringsrullen skadas under präglingen av en plåt. Två exempel på sådana fel uppvisar 15 öre Postverket 300 år. Ett märke har felet »brott i rockkanten» och ett annat felet »vita hoven».

Med Stickneypressen fick man också problem vid själva tryckningen. *Defekt tryck* kunde uppstå, ifall papper passerade tryckcyklindern utan att fuktas, *tonat tryck* om torkduken ofullständigt avtorkat tryckcyklinderns yta efter infärgningen, *tigerat tryck* ifall avtorkningen blivit alltför bristfällig, »*dragspel*» dvs veck i papperet om veck uppstod i pappersbanan, *spegeltryck* på den gummerade frimärkssidan om färgen vid upprullningen inte hunnit torka.

De 9 tryckplåtar som levererades till Stockholm under hösten 1919 från Canada hade s k *riktpunkter* belägna i depräglade frimärksbildernas överkanter. På de första plåtarna som tillverkades i Stockholm låg de däremot i underkanterna av frimärksbilderna. Senare tillverkade Stockholmsplåtar hade, liksom de canadensiska, riktpunkterna ingraverade i bildernas överkanter. Även *ritningspunkter* och *ritningslinjer* utmärktes på de opräglade plåtarna såsom stöd vid präglingsförfarandet.

Stickneypressen användes mellan 1919 och 1940. Den tryckte under denna period ca 6 miljarder frimärken. Under kriget flyttades den till Lidköping där den skulle finnas tillgänglig som reservmaskin. Speciella plåtar med Gustaf V:s bild i högerprofil lät man tillverka till pressen. Stickneypressen överfördes till Postmuseum där den finns att beskåda i en utställningssal på bottenvåningen.

Stickneypressen ersattes i slutet av 1937 av en ny modernare tryckpress med större kapacitet. Pressen kom från Goebel AG i Darmstadt, Tyskland. Efter provtryckning av ett av gravör Sven Ewert graverat provmärke som perforerades för rullar och häften togs den nya maskinen i bruk i och med den 29 januari 1938 utgivna Swedenborgfrimärkena.

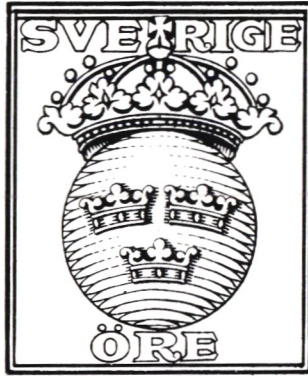
Under åren 1949–1964 hade Frammärkstryckeriet, utöver den tidigare omtalade Goebelpressen, ytterligare en stålgravyrpress. Den hade leverere-

rats av den schweiziska firman Winkler & Fallert (Wifag) i Bern. År 1964 ersattes Wifagpressen av en trefärgspress, som liksom den ännu i bruk varande pressen från 1937 hade levererats av Goebel AG i Darmstadt. De första frimärkena som trycktes i den nya pressen kom ut 1965. I trefärgspressen kan papperet genom ett speciellt arrangemang bringas att passera tryckcyllindern två gånger. Man kan då trycka frimärken i sex färger – som exempel kan nämnas 10 kr Gåslisa från 1973. Alltsedan Goebelpressen togs i bruk 1937 har kvaliteten hos de tryckta frimärkena stadigt förbättrats. De klassiska plåtsprickorna och plåtskarvlinjerna hörde den tidiga bandmärkestiden till. Även centreringsen har blivit bättre med tiden. På 1940-talet hade man problem med dubbelpräglingar vid olika tillfällen. Plåtsår och skador på överföringsrullarna förekom ganska ofta. På 1950- och 60-talen förbättrades kontrollen av tryckcyllindrarna varför bara ett par plåtsår passerade igenom kontrollen. På 1970-talet har egentligen endast en fadäs inträffat vid frimärkestillverkningen och det var 1972 då frimärkena Postflyg trycktes. Efter en dags tryckning av dessa märken upptäcktes det att den alltför grovriivna färgen, som levererats till Frimärkstryckeriet, slet ned cyllindern oroväckande snabbt. Man beslutade sig i det pressade läget för att göra en ny prägling av den befintliga präglingen. Detta gick bra med ett undantag. Överföringsrullen hamnade en aning snett vid präglingen av ett 15 öresmärke. Detta upptäcktes omedelbart vid den rutinmässiga besiktningen av cyllindern. På de intilliggande 75 öres märkenas prägling ristades ett »kors» för att dessa märken efter häftestillverkningen skulle kunna sorteras bort vid den sedvanliga kontrollen. Alla felaktiga häften lades undan efter tryckningen. Då man av misstag sände ut 486 av dessa häften var man tvungen att så fort som möjligt informera postanstalterna om detta. 235 häften återlevererades till Frimärksförrådet medan 251 häften hade hunnit säljas under tiden.

Sedan missödet med Postflygfrimärkena har inte någon blamage uppstått vid frimärkstryckningen. Felskurna eller operforerade frimärken har däremot slunkit ut från tryckeriet vid olika tillfällen. Problem har man ibland vid tryckning med vissa färger. Speciellt den violetta färgen har en benägenhet att torka långsamt varvid färglinjer kan avsätta sig i marginalerna eller på i övrigt otryckta fält.

Ståltryck är en svår konst att behärska men efter 60 års erfarenheter gör man det till fullo.

5 provgravyrer till de 4 först utgivna bandmärkena utfördes vid British American Bank Note Co., Ottawa. Bakgrundsgravyr och valörsiffror saknas. Den högra gravyren av Gustaf V en face godkändes.

Det undre av de fyra vågräta skuggstrecken på låret är längre på typ I än på typ II.

*Gravyr: typ I – British American Bank Note Co.
typ II – Paul Wilcke, Sverige*

Till vänster på låret finns på typ I fyra och på typ II fem skuggstreck.

*Gravyr: typ I – Paul Wilcke, Sverige
typ II – Sven Ewert, Sverige*

Bokstaven Ö i vänstra öre är lika tjock som Ö i högra öre på typ I. På typ II är Ö i vänstra öre betydligt tjockare än Ö i högra öre.

*Gravyr: typ I – British American Bank Note Co.
typ II – Paul Wilcke, Sverige*

På typ I framträder de yttre ramlinjerna betydligt skarpare än på typ II. Bottenrutningen är jämn på typ I, ojämn på typ II. Fyrans fotstreck är rakt på typ I, snett på typ II.

*Gravyr: typ I – Paul Wilcke
typ II – Paul Wilcke*

De vertikala skugglinjerna i kronan täcker ej mittpartiet på typ I. På typ II berör de vertikala linjerna den nedersta linjen i kronan.

Gravyr: typ I – British American Bank Note Co.
typ II – Paul Wilcke

De vertikala skugglinjerna i kronan berör ej den nedersta linjen på typ I. En eftergravering tycks ha gjorts sommaren 1925 av tryckcy lindern till typ I. »Knoppen» under korset på kronan är rund. Gravyren är annars identisk med typ I. Den kallas därför för typ II. De vertikala skugglinjerna i kronan berör den nedersta linjen på typ III.

Gravyr: typ I – Paul Wilcke
typ II – Paul Wilcke
typ III – Paul Wilcke

På typ II kan ett bakåtlutande E skönjas i uniformskragen.

*Gravyr: typ I – Paul Wilcke
typ II – Paul Wileke*

Den inre nedersta vågräta ramlinjen framträder skarpare på typ I. Fyrans lodräta stapel har ett längre inhak på typ I.

*Gravyr: typ I – Max Mirowsky
typ II – Sven Ewert*

På typ I går högra årtalets fyra (1934) in i trean. På typ II finns en avgränsning mellan sagda fyra och trea.

Gravyr: typ I – Sven Ewert
typ II – Sven Ewert

Märken från år 1939, nyans a, har i rockkanten fina färgstreck (ovanför »R» i SVERIGE). År 1940 saknas linjerna för att ånyo uppträda 1943 då en ny cylinder började användas. Avsaknaden av linjer beror sannolikt på slitage av cylindern.

Gravyr: Sven Ewert

På typ I är ettans fot starkt utsvängd. Typ II har ettans fot mindre utsvängd. Dessutom är gravyren djupare på typ II.

*Gravyr: typ I – Sven Ewert
typ II – Sven Ewert*

Genom en felaktighet på överföringsrullen uppstod på den först präglade cylindern en skada nedtill till höger på den inre, ovala omramningslinjen till Rudenschölds medaljong – linjen är avbruten. På frimärken tryckta med cylinder II är sagda linje hel.

Gravyr: J. Britze

Kronan ovanför emblemet har tydliga strecklinjer. På det högra märket saknar kronan strecklinjer. Förmodligen har cylindern blivit nedsliten med tiden.

Gravyr: Sven Ewert

Valörerna 10 öre grön och 10 öre brun har grund prägling på cylinder I. Märken tryckta med cylinder II uppvisar i båda fallen en djupare prägling.

Gravyr: Sven Ewert

Höger ytter- och innerram är retuscherad. Den kallas för Higaretts retusch. 10 öre Gustaf V en face uppvisar en förtjockad ytterram. Det rör sig om en misslyckad retusch.

Tête-Bêche dvs plåthelvorna har felaktigt ihopfogats så att den ena halvan har tryckt frimärkena upp och ned i förhållande till den andra halvan. Frimärken med svansarna mot varandra förekommer också. Detta fel har endast uppstått vid tryckningen av 10 öre lejontyp.

Ett annat exempel på en misslyckad retusch kan man iaktta på 30 öre lejontyp. En linje löper ut i marginalen till vänster om lejonets svans.

Märket är dubbelpräglat vilket syns som en extra linje alldeles till vänster om den vänstra ramlinjen och dubbelkonturer kan skönjas i bokstäverna KUNGL. POST.

Dubbelpräglingen »dubbelnosen». Dubbla linjer är synliga på näsan och i manen. Dubbelpräglingen »dubbeltassen» (till höger). Dubbla linjer är synliga runt lejonets bakre tass och kring kronorna i vapenskölden.

Dubbelppräglingen »dubbelpincenezen». Dubbla linjer är synliga kring ögonen men även på andra ställen i ansiktet. På 45 öre Gustaf V profil vänster kan man iaktta en extra rutrad i övre kanten av märket.

En bred lodrät linje löper mellan märkesbilderna. Det är en så kallad plåtskarvlinje. En rund ring finns dessutom nedtill i marginalen – ett sk plåtskarvtecken.

Plåtsprickor kan skönjas strax till vänster om lejonets huvud. Kraftiga lodräta plåtsprickor löper över högra örat på 20 öre Gustaf V en face.

Vänstra märket uppvisar svaga dubbelkonturer i siffrorna och bokstäverna. Detta är ett exempel på förkromningsfel. Märket till höger har en fläck över »R» i SVERIGE. En krombit har flagnat av.

Perforeringen utfördes i en särskild perforeringsmaskin då Stickneypressen saknade automatisk perforering. En något felaktig inställning av maskinen kunde ge extremt snedcenterade märken som resultat. 60 öre postemblemet typ I uppvisar del av ett annat märke.

Ett plåtsår i form av en flamma förekommer i marginalen över 2 i 1632 på 15 öre Lützen. Detta plåtsår förekommer på både 2- och 4-sidigt perforerade märken.

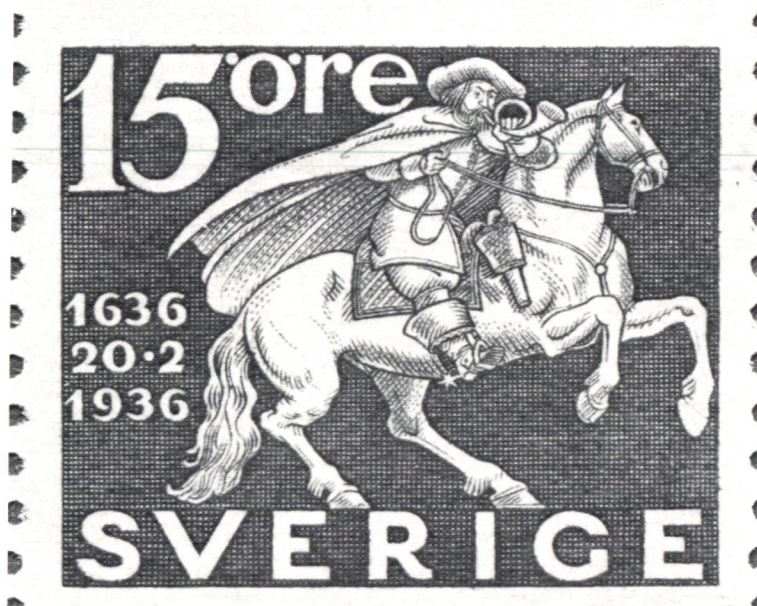

Det övre märket uppvisar plåtsåret »flaggstången» i vänstra kupolen. Plåtsåren »gluggarna i muren» kan urskönjas i muren till vänster om porten.

Märket uppvisar plåtfelet brott i tygeln. Märket under har ett plåtsår som löper snett förbi pistolen ned i stöveln.

Med det övre märket illustreras plåttelet »brott i rockkanten». Märket under har plåttelet »vita hoven».

På 10 öre Emanuel Swedenborg förekommer ett plåtsår som löper snett över foten på siffran »1» i 10 öre. Ett annat märke uppvisar ett plåtsår som löper över »10» i marginalen.

Valörsiffrorna är delvis färgade pga ojämnheter i cylinderytan.

På ett märke förekommer i pannan på kungen ett plåtsår. Horisontella streck finns i marginalerna. De utgör rester från en tidigare prägling som blivit kvar på grund av dålig avslipning av cylindern.

15 öre typ II emitterades 1946. De trycktes emellertid redan 1939 och var sk beredskapsmärken. De såldes till allmänheten efter kriget i 100-ark. Plåtsåret »streck i rockkanten» förekommer i vart tredje ark i position 12.

30-öresvalören uppvisar förutom en rad olika dubbelpräglingar och ett plåtsår även plåtsprickor. Ett märke har fina nästan osynliga sprickor i marginalen och märkesbilden.

Två olika dubbelpräglingar är kända hos denna valör. På ett märke förekommer en dubbelprägling av rutverket i vänstra kronans högra blad samt i marginalen ovanför.

Plåtsår härrörande från ojämnheter i cylinderytan.

Nederst i den lodräta stapeln i »R» i SVERIGE förekommer ett litet plåtsår.

Två dubbelpräglingar är kända. Detta märke visar en dubbelprägling till höger om korset.

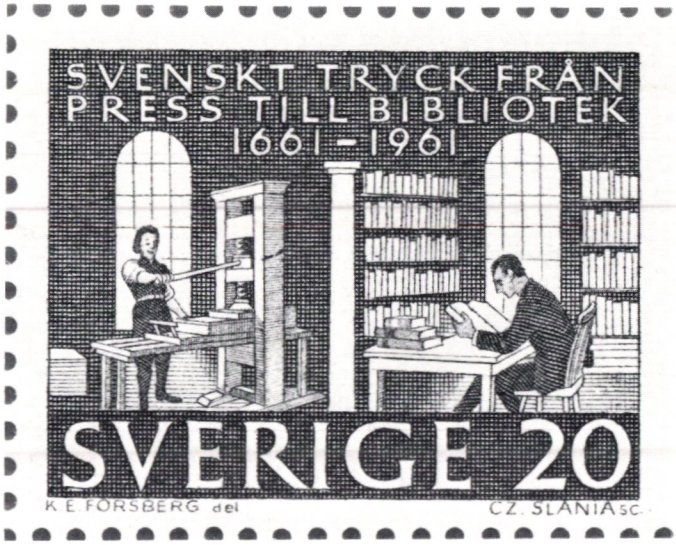

Ett märke uppvisar ett plåtsår som löper tvärs över nedre delen av gåspennan.

Plåtsår på ryggen på sittande skytt.

Märket har ett plåtsår som löper över gaveln på tryckpressen.

Märkena har felskurits vid häftstillverkningen.

Plåtsåret »måsen» – till vänster om handen till den utsträckta armen.

15 öres märkets text i nedre marginalen är dubbelpräglad. Därför ritsades denna del av tryckcyllern för att de framställda frimärkshäftena från denna del skulle bortsorteras. 251 häften såldes emellertid av misstag.

Varianten »IC». Nollan i »10» är öppen. Infärgningsvalsen har genom slitage ej infärgat cylindern jämnt.

Märket uppvisar varianten »öppen mule». Den har uppkommit genom bristande infärgning av cylindern p g a slitage av infärgningsvalsen.

